ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ԹՎԱԿԱՆԸ

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Ա. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Մատենագրության մեջ գրերի գյուտի ժամանակի մասին բազմաթիվ տվյալներ կան, բայց առաջին աղբյուրը Կորյունն է։ Կորյունի համաձայն Դանիելյան գրերը Հայաստան են բերվում Վռամշապուհի թագավորության հինգերորդ տարում՝ «ի հինգերորդ ամի թագաւորութեան նորա»[1]։ Մաշտոցն ստեղծում է հայերեն լեզվի նշանագրեր և վերադառնում Հայաստան Վռամշապուհի վեցերորդ տարում՝ «ի վեցերորդ ամի Վռամշապհոյ արքային Հայոց Մեծաց»։ Գրքի վերջում Կորյունն ունի ժամանակագրական ամփոփում. «Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելւոյն ամք քառասուն և հինգ և ի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն՝ ամք երեսուն և հինգ, որք համարին այսպէս, թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, և Յազկերտի ամս քսան և մի և յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ երանելին։

Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչև ցառաջին ամս երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ, և դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»[2]։

(«Եւ արդ երանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասուն և հինգ և հայոց դպրությունից մինչև Սրբի վախճանը՝ երեսուն և հինգ, որ այսպես են համարվում. Պարսից արքա Կրմանը թագավորել է վեց տարի և Հազկերտը քսան և մեկ տարի, և Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց երանելին։

Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի չորրորդ տարուց մինչև Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին, և Հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտի ութերորդ տարուց»)։

Կորյունն իր ժամանակագրությունը տալիս է պարսից գահակալների տարիներով։ Բերում ենք Պարսից արքայացանկը Վռամ Կրմանից մինչև Հազկերտ II.

Վռամ (Վահրամ) Կրման, IV	*388—399*
Հազկերտ I	*399—420*
Վռամ (Վահրամ), V	*420—438*
Հազկերտ II	*438—457*

Ժամանակագրական այս ցանկը կազմել է Թ. Նյոլդեքեն 1874 թ.[3] և մինում է անփոփոխ։ Յուստին, Գրոմելը, ինչպես և Բիկերմանը հետևում են

---

[1] *Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը ձեռագրական այլընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941, էջ 44։*

[2] *Նույն տեղում, էջ 98։*

[3] Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der Arabischen Chronik des Tabari, Leyden, 1879.

Նյոլդեքեին[4], Ռ. Ֆրայի, Խրիստենսենի, Վ. Լուկոնինի մոտ շեղումը արտահայտվում է միայն մեկ տարով. Վահրամ V-ը Հազկերտ I-ին հաջորդում է 421 թ., փոխանակ 420 թ.[5]։ Դոկտոր Փիրմիան և դոկտոր Դաբիր Սայադը իրենց «Իրանի լիակատար պատմության» մեջ լիովին փոխ են առնում Նյոլդեքեի աղյուսակը, որից և քաղում է Պարսկերենի լիակատար ընդարձակ բառարանը (Լուղաթ Նամայե դեհ խոդա)։

Բանասերները Կորյունի տվյալները համադրում են Թ. Նյոլդեքեի աղյուսակին, և ստացվում են անհարիր թվեր։

Կորյունն ասում է, որ Մաշտոցի կրոնավորության շրջանը սկսվում է Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց, որից տասը տարի հետո է տեղի ունեցել գրերի գյուտը։ Բայց Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց մինչև Հազկերտ I-ի ութերորդ տարին անում է 14։ Գրերի գյուտը տեղի է ունեցել Հազկերտ I-ի ութերորդ տարում և գյուտից մինչև Մաշտոցի մահը անցել է 35 տարի, իսկ Մաշտոցը մահացել է Հազկերտ II-ի առաջին տարում։ Հազկերտ II-ի առաջին տարին 438/9-ն է, իսկ Հազկերտ I-ի ութերորդ տարուց 35 տարի հետո անում է 442 և այլն։ Կարծես ակնհայտ է բնագրական շփոթը, և բանասերները տարբեր ընթերցումներ են առաջարկում։

Նորայր Բյուզանդացին Վռամ Կրմանի տարիները ուղղում է տասը, փոխանակ՝ վեց, հավատքի տարիները՝ քառասունյոթ, փոխանակ՝ քառասունհինգ, իսկ գրերի գյուտը գնում է Հազկերտի վեցերորդ տարում, փոխանակ ութերորդ[6]։ Այդ հաշվով, եթե Մաշտոցի մահվան տարին համարենք 439 թ., հայոց դպրության սկիզբը կլինի 404 թ.։

Հ. Թորոսյանը նույնպես «ամս վեց»-ի փոխարեն առաջարկում է «ամս տասն», իսկ գյուտից մինչև Մաշտոցի մահը՝ 32. «ի դպրութենեն հայոց մինչև ցվախճան սրբուն՝ 32»։ Նա փոխում է նաև Վռամշապուհի գահակալության վեցերորդ տարին՝ ինը[7]։ Այստեղ էլ ելակետային թիվը՝ Մաշտոցի մահվան տարին, 439 է, և գյուտը ընկնում է 407 թ.։ Թորոսյանը հաշվի մեջ լռելյայն կատարում է շեղում։ Նա Վռամ Կրմանի գահակալության առաջին տարին՝ 388, փոխում է 389 և սկսում 390-ից և որովհետև Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց է սկսվում Մաշտոցի հավատի շրջանը, ապա 45 թիվը լրանում է 439-ին։

Ն. Ակինյանը, ինչպես Ն. Բյուզանդացին, Մաշտոցի կրոնավորությանը տալիս է 47, մատենագրության սկզբից մինչև Մաշտոցի մահը՝ 32 տարի, Վռամ Կրմանի գահակալությանը՝ 10, թողնում է նույնը «յութերորդ ամէ Ծազկերտի» և նույնպես 439-ը՝ Մաշտոցի մահվան տարին ընդունելով իբրև ելակետային թիվ, գրերի գյուտը արտածում է 307/8 թ.[8]։

---

[4] F. Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, S. 421. V. Grumel, L. Chronologie, Paris, 1958, p. 376. Э. Бикерман, Хронология Древнего мира, М., 1975, стр. 198.

[5] Р. Фрай, Наследие Ирана, М., 1972, стр. 368. В. Г. Луконин, Культура Сасанидского Ирана, М., 1969, стр. 198—199.

[6] Նորայր Բյուզանդացի, Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, էջ 387։

[7] Հ. Թորոսյան, Քանի մը խնդրական կետեր Կորյան գրքին մեջ, «Բազմավէպ», 1932, էջ 257—259։

[8] Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1949, էջ 160—161։

Հ. Մարկվարտը Հազկերտի ութերորդ տարին (Ը) կարդում է հինգ (Ե), Մաշտոցի կրոնավորության սկիզբը դնում է 391/2 թ., Մաշտոցի մահը՝ 439, իսկ գրերի գյուտը՝ 402/3 թ.[9]։ Բայց եթե Մաշտոցը կրոնավորել է 391/2 թ., ապա 45 տարի հետո անում է 436/7, իսկ 402/3-ից երեսունհինգ տարի հետո՝ 437/8 և ոչ թե 439։

Հ. Աճառյանը, ինչպես ավելի վաղ Ս. Մալխասյանը, Վռամշապուհի առաջին հինգերորդը դարձնում է երրորդ, իսկ Հազկերտի ութերորդը՝ վեցերորդ, Վռամ Կրմանին տալիս է տասը տարվա գահակալություն և նույնպես կարծում, որ Վռամ V-ի հատվածը սղվել է բնագրից։ Աճառյանը Մաշտոցի մահը դնում է 439 թ. և բնականաբար գրերի գյուտը՝ 404[10]։

Ա. Աբրահամյանը պահպանում է Հազկերտ I-ի ութերորդ տարին և Մաշտոցի մահվան համար ընդունում 440 թ.։ Նրա հաշվով գյուտը տեղի է ունեցել 406-ին[11]։ Բայց եթե Հազկերտ I-ի գահակալությունը սկսվում է 399 թ., ապա նրա ութերորդ տարին անում է 407, իսկ եթե 440-ից երեսունհինգ տարի ետ գնանք, կստացվի 405։ Աբրահամյանը անուշադիր է թողնում Մաշտոցի կրոնավորության շրջանը, որով կարելի էր ստուգել ստացված արդյունքը։ Այսպես, եթե հաշվենք նույն եղանակով, Վռամ Կրմանի չորրորդ տարին կանի 391։ Գրերի գյուտը տեղի է ունեցել տասը տարի հետո, ուրեմն ոչ թե 406, այլ 400 թ., իսկ Մաշտոցի մահվան տարին ստացվում է 435 թ.։

Գառնիկ Ֆնտզլյանը միակն է, որ պահպանում է Կորյունի տվյալները և իր ներկայացրած բնագրի մեջ որևէ ուղղում թույլ չի տալիս։ Բայց նրա հաշվումները նույնպես պայմանական են։ Վռամ Կրմանի առաջին տարին՝ 388 նա դարձնում է 389/90, որպեսզի Հազկերտի թագավորության առաջին տարին ստացվի 396։ Այդ հաշվով գրերի գյուտը ընկնում է 404, իսկ Մաշտոցի մահը՝ 439 թ.[12]։

Բոլորովին այլ լուծում են առաջարկում Գ. Տեր-Մկրտչյանը[13] և Ն. Ադոնցը[14], Ադոնցի հետևությամբ և՝ Հ. Մանանդյանը[15]։ Նրանք, հենվելով Կորյունի բնագրի այլ տվյալների վրա, մերժում են նրա ժամանակագրությունն առհասարակ և ստանում անսպասելի թվեր։ Գ. Տեր-Մկրտչյանի կարծիքով գրերի գյուտը տեղի է ունեցել 413 թ., իսկ Ադոնցը այն տեղադրում է նախորդ դարի մեջ՝ 392—398։ Մանանդյանը հարմար է գտնում 391/2-ը։

---

9 Հ. Մարկվարտ, Հայոց այբուբենի ծագումը և ս. Մաշտոցի կենսագրությունը, «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 177—179։

10 Հ. Աճառյան, Հայոց գրերը, Երևան, 1968, էջ 360—383։

11 Ա. Աբրահամյան, Հայ գրի ստեղծման տարեթիվը, «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1963, էջ 128։

12 Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, ուղղեալ և լուսաբանեալ ի Գառնիկ Ֆնտզլեանէ, Երուսաղեմ, 1930, էջ 75—77։

13 Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայ գրերի 1500-ամյակի առթիվ, պատասխան Լեոյի բաց նամակին, «Արարատ», 1912, № 56։

14 Ն. Ադոնց, Մաշտոց և նրա աշակերտները ըստ օտար աղբյուրների, Մեսրոպ Մաշտոց, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962։

15 Հ. Մանանդյան, Հայ գրերի գյուտի տարեթվի հարցի շուրջը, «Մեսրոպ Մաշտոց», հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1962։

Գ. Տեր-Մկրտչյանը համաձայն է, որ հայոց դպրության սկիզբը պետք է փնտրել 404-ից 406 թթ. միջև։ Բայց նա գտնում է, որ խոսքը դանիելյան գրերի մասին է, իսկ Մաշտոցն իր այբուբենը ստեղծել է շատ ավելի ուշ։ Մաշտոցը Ասորիքում հանդիպեց Եդեսիայի եպիսկոպոս Բաբիլասի և Ամիդի եպիսկոպոս Ակակիոսի հետ. «Այս եպիսկոպոսների անունը ամենալավ հենման կետն է Մաշտոցի ճանապարհորդության ժամանակը որոշելու համար»։ Գ. Տեր-Մկրտչյանը գտնում է, որ 404—406 թթ. ընթացքում Մաշտոցը չէր կարող տեսակցել Եդեսիայի եպիսկոպոս Բաբիլասի հետ։ Դա Բաբուլասն է, որ Եդեսիայում եպիսկոպոս է կարգվել 412 թ.։ Այդ դեպքում գրերի գյուտը 412 թ. առաջ չէր կարող լինել։ Գ. Տեր-Մկրտչյանը Եդեսիայից Մաշտոցի վերադարձը Վռամշապուհի վեցերորդ տարում (Զ) դարձնում է 16 (ԺԶ)։ «Այդպիսի մի խմբագրություն դեռ Զամչյանն է առաջարկել,— գրում է նա,— թեև նրա հայ գրի ամբողջ ժամանակագրական կառուցվածքը անընդունելի է»[16]։

Բայց շատ ավելի անընդունելի է Գ. Տեր-Մկրտչյանի ժամանակագրական կառուցվածքը։ Այո, Բաբուլասը Եդեսիայի եպիսկոպոս է կարգվել 412 թ., իսկ Պետերսի կարծիքով դեռ 414 թ. վերջում նա Եդեսիայի եպիսկոպոս չէր։ Բայց այդ Բաբուլասը Բաբիլասի հետ կապ չունի։ Բաբիլասը աղավաղված է, ճիշտ ձևը պետք է լինի ոչ թե Բաբուլաս, այլ Պակիդաս, որ Եդեսիայի եպիսկոպոսական աթոռին է նստել 398—409 թթ.։ Փոփոխությունը տեղի է ունեցել Բաբուլաս շատ ավելի նշանավոր եպիսկոպոսի ազդեցությամբ, թե գրչական սխալ ընթերցում է, դժվար է ասել։ Թորոսյանը և Ակինյանը վրիպակ են համարում և կարծում են, որ դա ծագել է Պակիդաս անվան հնչական աղավաղմամբ։ Աբրահամյանը և Ե. Տեր-Մինասյանը համաձայն են նրանց։ Նահապետյանը և Ֆնտգլյանը ավելի հակված են ընդունելու, որ Բաբուլասը իր հրաշակով մոռացության է տվել Պակիդասին և լցրել նրա տեղը։ Իսկ Աճառյանը Բաբիլաս անունը համարում է հետին հավելված։ «Ինչ որ ալ լինի,— գրում է Ֆնտգլյանը,— անկարելի է հայ այբուբենքի գյուտը Բաբիլասի եպիսկոպոսության ստույգ թվականի հետ միաբանելու համար՝ դնել այնքան ուշ, որքան 412»[17]։ Անունների այդ շփոթի մասին գիտեր դեռ Մ. Զամչյանը, բայց նա դրան որևէ նշանակություն չի տվել։ «Այստեղ պետք է նկատել կասկած չհարուցող մի վրիպակ»,— գրում է Հ. Մարկվարտը[18] և Գ. Տեր-Մկրտչյանը իր վարկածը կառուցում է կասկած չհարուցող վրիպակի վրա։

Այդպես է վարվում և Ն. Ադոնցը։ Նա գտնում է, որ Մաշտոցը V դարի առաջին տասնամյակին չէր կարող Ասորիքում այցելել ոչ միայն Բաբուլասին, այլև Ամիդի եպիսկոպոս Ակակիոսին։ «Եթե Մաշտոցը Ամիդում ներկայացել է Ակակին և Եդեսիայում Ռաբուլին, այդ կարող էր լինել 420-ից ոչ առաջ և ոչ ուշ քան 435։ Եվ եթե իրավ այդ ճանապարհորդության հետ է կապված տառերի գյուտը, ակներև է, որ նա չէր կարող տեղի ունենալ Հազկերտի ութերորդ տարին,— ժամանակական անհեթեթություն»[19]։ Պետք էր սպասել, որ Ադոնցը դրերի գյուտի ժամանակը կտաներ ետ, 420-ից 435 թթ. միջև, բայց տանում է առաջ մինչև 392-ից 398 թթ.։ Այդպես է նա ուղղում ժամանակական

16 Գ. Տեր-Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 511։
17 Կորիւն, Վարք Մաշտոցի, ուղղեալ և լուսաբանեալ ի Գառնիկ Ֆնտգլեանէ, էջ 83։
18 Հ. Մարկվարտ, նշվ. աշխ., էջ 178։
19 Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 223։

անհեթեթությունը։ Այդ վարկածը չընդունվեց բանասիրության կողմից, որ հենվում էր պարզ թյուրիմացության վրա։ «Արդարև,— գրում է Ադոնցը,— արտաքին աղբյուներից քաջահայտ է, որ Ակակը Ամիդի եպիսկոպոսն էր մոտավորապես սկսած 419/420 թվականից։ 420 թվին իբրև նույն քաղաքի եպիսկոպոս ներկա էր Յահրալայի ժողովին։ Թադեոս կայսեր և Վռամ թագավորի զինական բախումների ժամանակ Ակակը հանդիսանում է նաև իբրև քաղաքական գործիչ և 422-ին կայսեր կողմից Վռամի մոտ ղրկվում է և թերևս որոշ դեր ունենում խաղաղության դաշինք կնքելու նույն թվին»[20]։

Աղբյուրներից, սակայն, քաջահայտ է, որ Ակակիոսը Ամիդի եպիսկոպոսական աթոռ է բարձրացել ոչ թե 419/420, այլ 400 թ. մայիսի 9-ին, Մարասից հետո։ 420 թ. իբրև Ամիդի եպիսկոպոս նա կարող էր ներկա լինել Յահրալայի ժողովին, և 422-ին իբրև կայսեր պատվիրակ գնալ Վռամ V-ի արքունիքը, բայց դա կապ չունի նրա եպիսկոպոսության առաջին տարվա հետ։ 409 թ. Հազկերտ I-ին ուղղված թղթի տակ Անտիոքի Պորփյուր, Հալեպի Ակակիոս, Եդեսիայի Պակիդաս, Թելլայի Եվսեբիոս եպիսկոպոսների կողքին կա նաև Ամիդի Ակակիոս եպիսկոպոսի անունը[21]։

«Ադոնցը հայտնի չէ գիտությամբ թե անգիտությամբ, եղծում է Ակակի եպիսկոպոսության թվականը»,— գրում է Հ. Աճառյանը[22]։

Հ. Մանանդյանը Կորյունի ժամանակագրական հատվածը փոխում է անճանաչելիության աստիճանի։ «Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելւոյն ամք քառասուն և հինգ», նա դարձնում է. «Եւ արդ լինի համար ամաց ի դպրութենէ Հայոց մինչև ցվախճան սրբոյն ամք ԿԸ (48)»։ Նշանակում է Կորյունը տվել է ոչ թե Մաշտոցի կրոնավորության տարիների հաշիվը, այլ միայն՝ գրերի գյուտի, և գրերի գյուտից մինչև Մաշտոցի մահը անցել է 48 տարի և ոչ թե 35։ Իսկ Հազկերտի ութերորդ տարին սղում է բնագրից և բնագիր է մուծում մյուս Վռամի տարիները։ Մանանդյանը այնուհետև իր եզրակացության մեջ գրում է. «Ինչպես տեսնում ենք, Մաշտոցյան գրերի գյուտի տարեթիվը ճշտիվ որոշվում է ոչ միայն Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի վերև բերված բուն բնագրի վկայությամբ, այլ նաև համաձայն Կորյունի վերջաբանի վերականգնված բնագրի ժամանակագրության»[23]։

Ն. Ադոնցի և Հ. Մանանդյանի ժամանակագրական վարկածի դեմ հետագայում հանդես եկան Ե. Տեր-Մինասյանը և Ա. Աբրահամյանը, որոնք, սակայն, նոր բան չեն ավելացնում գյուտի թվագրման հարցի մեջ։

Այսպես, Չամչյանից մինչև մեր օրերը, բացի առանձին շեղումներից, բանասերները գրերի գյուտի կամ հայ դպրության սկզբնավորման տարեթիվը փորձում են արտածել՝ հենվելով Կորյունի ժամանակագրական տվյալների վրա։ Տատանման կորագիծը 404—407 է։ Բանասերներից շատերը նախընտրում են 404-ը։ Երբ չկար միասնական տոմար և ժամանակագրություն, երբ հաշիվները պայմանական էին և անցել է ավելի քան 15 դար, նման տատանումը ոչինչ չարժե։ Բայց ինքնին հետաքրքիր է բանասիրության համար։ Կորյունի հիման վրա ստացված տարբեր թվերը ոչ թե բնագրական անհակա-

20 Նույն տեղում, էջ 222—223։

21 Տե՛ս Ն. Ակինյան, Ս. Մաշտոց վարդապետ, Վիեննա, 1940, էջ 111—112։

22 Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 378—379։

23 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 109—110։

մետ տվյալների հետևանք են, այլ նրա բնագրի ոչ ճիշտ մեկնության։ Կորյունի ժամանակագրական հատվածը, ինչպես հատուկ է նրան, բարդ է և կարծես Երկիմաստ, որ ենթադրում է հետագա աղարտում։ Բանասերները փորձում են ուղղել, փոխանակ բացատրելու, և ստացվում են բազմաթիվ տարբերակներ։

Այսպես, գրեթե բոլորը գտնում են, որ բնագրում թագավորների տարիների թվարկման հատվածից՝ «Վռամ Կրմանը թագավորել է վեց տարի և Հազկերտը՝ քսան և մեկ տարի և Վռամի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց երանելին», տող է ընկել. «Բնագրի մեջ պակասում են Վռամ թագավորի տարիները,— գրում է Աբեղյանը։ Պետք է լինի Հազկերտի տարիներից հետո այսպես. «Եւ Վռամայ ամս ութ և տասն»։ Հ. Թորոսյանը առաջարկում է բնագրում վերականգնել այդ տողը։ Ն. Ակինյանը Կորյունի քննական հրատարակության մեջ ավելացնում է՝ «Եւ Վռամայ ամս ԺԹ», իսկ Աբեղյանը՝ «Եւ Վռամայ ամս ութ և տասն»։ Ն. Բյուզանդացին քաղվածք է բերում լրացնելով՝ «Եւ Վռամայ հինգերորդի՝ ամս քսան», Հ. Մանանդյանը հետևում է նրան՝ «Եւ Վռամայ ամս Ի»։ Բնագրին չի միջամտում միայն Գ. Ֆնտգլյանը։

«Սկզբնապես անպայման եղել է այդ,— գրում է Աբեղյանը,— թե չէ Մաշտոցի կրոնավորության տարիների հաշիվը սխալ կլինի, մինչդեռ դրանով ճշտվում է 45 թիվը՝ 6+21+18=45»[24]։

Այսպես, բանասերները կարծում են, որ Կորյունի կողմից Վռամ Կրմանի և Հազկերտ I-ի գահակալության հիշատակումը Մաշտոցի կրոնավորության հաշվի համար է, և պակասում են Վռամ V-ի տարիները, որ դրանով ճշտվի 45 թիվը։ Բայց դա կրոնավորության հետ կապ չունի։ Մաշտոցի կրոնավորության ժամանակն արդեն տրված է. Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց մինչև նրա վախճանը՝ Հազկերտ II-ի առաջին տարին։ Բոլորովին անիմաստ է, թե Մաշտոցը պարսից որ թագավորի ժամանակ որքան է կրոնավորել։ Կորյունը այդպիսի ժամանակագրություն չէր տա։ Իսկ եթե նա թվարկում է պարսիկ թագավորների տարիները Մաշտոցի կրոնավորության ընթացքում, նշանակում է դրանով հաշվում է պարսից թագավորների գահակալության շրջանը, որ նույնպես անմտածելի է։ Եվ, վերջապես, ինչ էլ լինի, դա չի լրացնում 45 թիվը։ Կորյունն ասում է, որ Մաշտոցի կրոնավորությունն սկսվել է Վռամ Կրմանի 4-րդ տարուց, ուրեմն վեցից պետք է չորս հանել և ընդհանուր գումարը կստացվի 41 (2+21+18)։

Այստեղ է, որ բանասերները առաջարկում են մյուս ուղղումը. վեցի փոխարեն կարդալ տասը, նկատելով, որ վեցը հետագա անհարազատ թիվ է։ Աճառյանը գտնում է, որ Կորյունը վեցը մտցրել է հավատի տարիների մեջ, իսկ երբ ասում է, որ Կրմանի չորրորդ տարում սկսվեց Մաշտոցի կրոնավորությունը, ապա ամբողջացնում է Կրմանի գահակալության շրջանը՝ տասը։ Նկատենք, որ տասը նույնպես անհարազատ է, քանի որ Տաբարին տալիս է տասնմեկ։ Բայց դա մի կողմ։

Անկարելի է բացատրել, թե ինչպես տասը (Ժ) հետագա գրչության մեջ կարող էր փոխարինվել վեցով (Զ)։ Ճիշտ չէ նաև, որ Կորյունը Վռամ Կրմանի թագավորության տարիները տալիս է անջատ՝ վեց և չորս թվերով։ Նրա արտահայտության ձևը բոլորովին այլ է։ Կորյունը թվարկում է Վռամ Կրմանի և Հազկերտ I-ի տարիները. «Թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց

24 Կորյուն, էջ 123։

և Յազկերտի ամս քսան և մի»։ Եթե Հազկերտի տարիները նրա ամբողջ թագավորության շրջանն է, ապա այդպես է և Կրմանի համար։ Այլ դեպքում Կորյունը պետք է ասեր. «ամս վեց ի թագաւորութենէ Կրմանայ»։ Դա կարող է նշանակել, որ նա վերցնում է կրոնավորության շրջանին վերաբերող վեց տարիները և ոչ՝ ամբողջը։ Բացի այդ, բնագրից բոլորովին չի երևում, որ Վռամ Կրմանի և Հազկերտի տարիների հիշատակումը վերաբերում է միայն Մաշտոցի կրոնավորության շրջանին. «Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելւոյն ամք քառասուն և հինգ, և ի դպրութենէն Հայոց՝ մինչեւ ցվախճան սրբոյն՝ ամք երեսուն և հինգ, որք համարին այսպէս»։ Որ համարին այսպէս—որոնք այսպես են հաշվվում։ Դա հավասարապես պետք է վերաբերի և՛ Մաշտոցի կրոնավորությանը, և՛ դպրությանը, բայց մտածել, որ թագավորների տարիների նույն գումարը միաժամանակ կարող է լրացնել և՛ 45, և՛ 35 թվերը, անմտածելի է։

Վռամ Կրմանի և Հազկերտ I-ի թագավորության տարիների հիշատակումը ճիշտ որ վերաբերում է Մաշտոցի կրոնավորությանը և դպրությանը։ Որք համարին,— դա կրոնավորությունն է և դպրությունը, և առաջինը հաշվվում է Վռամ Կրմանի ժամանակով, երկրորդը՝ Հազկերտի։ Եվ ահա, Կորյունը տալիս է նրանց գահակալության տևողությունը, որպեսզի նշի, թե նրանց որ շրջանին են համընկնում այդ երկու իրադարձությունները. Վռամ Կրմանի չորրորդ տարում սկսվեց Մաշտոցի կրոնավորությունը, իսկ Հազկերտի ութերորդ տարում եղավ գրերի գյուտը։ Մյուս Վռամի կամ Վռամ V-ի հետ ժամանակագրական խնդիր չի կապված, և Կորյունը բաց է թողնում նրա գահակալության շրջանը։ Նրա անունը հիշատակվում է միայն որպես երկրորդ Հազկերտի հայր, որի թագավորության առաջին տարում վախճանվեց Մաշտոցը. «Եւ յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ երանելին»։ Վռամ Կրմանի և Հազկերտ I-ի թագավորության տարիները հենման կետ են, որոնցով արտահայտվում է Մաշտոցի կրոնավորության և գրերի գյուտի ժամանակը և ոչ թե պարզ թվեր Մաշտոցի կրոնավորության շրջանը լցնելու համար։ Դա երևում է Կորյունի ժամանակագրական սխեմայից։ Այդտեղ կա մի օրինաչափություն, որ զարմանալիորեն չի նկատվել։ Վռամ Կրմանի չորրորդ տարում սկսվել է Մաշտոցի կրոնավորությունը, իսկ Հազկերտի ութերորդ տարում տեղի է ունեցել գրերի գյուտը։ Առաջինը մինչև Մաշտոցի մահը տևել է քառասունհինգ տարի, երկրորդը՝ երեսունհինգ։ Ուրեմն կրոնավորությունից գրերի գյուտ կազմում է տասը տարվա շրջան։ Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց տասը տարին հանգում է նույն կետին, ինչ Հազկերտի ութերորդ տարին։ Նշանակում է անպատճառ վեց տարի է թագավորել Վռամ Կրմանը, քանի որ այդ դեպքում միայն Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց տասը տարին կարող է հանգել Հազկերտի ութերորդ տարուն։ Դա լավագույն ապացույց է, որ Կորյունը Վռամ Կրմանի թագավորության տարիները գիտի վեց, ինչպիսին էլ լինի իրականում, միաժամանակ նշանակում է, որ բնագրում ճիշտ է Հազկերտի ութերորդ տարին, և Վռամ V-ի թագավորության տարիները նախապես չեն եղել։

Կորյունի ժամանակագրական սխեման հարազատորեն պահպանել է իր նախնական ձևը և որևէ փոփոխություն կամ խմբագրություն անտեղի է։

Բայց վերադառնանք Վռամ Կրմանի ժամանակագրությանը։

Ասվեց, որ Տաբարին նրա թագավորության տևողությունը հաշվում է տասնմեկ տարի։ Նյոլդեքեն հետևում է Տաբարիին, իսկ Կորյունը աներկբայորեն գիտի վեց։ Այս անհամաձայնությունը փորձ է արվում լուծելու Տաբարիի օգտին, բայց Տաբարին հետագա պատմիչ է՝ X դարի հեղինակ, իսկ Կորյունը՝ սկզբնաղբյուր։ Վռամ Կրմանը, անշուշտ, վեց տարի է թագավորել։ Դժվար չէ բացատրել հետագա շփոթումը։ Ներսեհի թագավորությամբ (393—402) ավարտվում է առաջին Սասանյանների շրջանը։ Այնուհետև պարսից արքաների հաջորդականությունը մինչև Հազկերտ II ունի այսպիսի տեսք.

Որմիզդ II	Վռամ IV
Շապուհ II	Հազկերտ I
Արտաշիր II	Վռամ V
Շապուհ III	Հազկերտ II

Այս հաջորդականությունը տալիս է Տաբարին[25]։ Բերենք մի ուրիշ ցանկ VII դարի Անանուն ժամանակագրությունից[26]։

Որմիզդ Շապուհեան	Յազկերտ Վռամեան
Շապուհ Որմզդեան	Վռամ Յազկերտեան
Արտաշիր ի Շապուհեան	Յազկերտ Վռամեան
Վռամ յԱրտաշրեան	

Թվարկման ձևից (Որմիզդ Շապուհեան, Արտաշիր ի Շապուհեան) երևում է, որ Անանուն հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է հնագույն պարսկական աղբյուր։ Տաբարիի և Անանունի ժամանակագրական ցանկերը նույնն են, բայց կա մի շեղում։ Անանուն ժամանակագիրը բաց է թողնում երկրորդ Շապուհին, որ Սասանյան գահնամակում Շապուհ III-ն է։ Այս վրիպումը պատահական չէ։ Շապուհ II-ը, որ մանկութ կամ դեռ չծնված գահ էր բարձրացել, իր երկարամյա եռանդուն գործունեությամբ մեծ տպավորություն է թողել սերունդների վրա և դարձել վիպական կերպար, և այդ պատճառով Շապուհ III-ը սահում է հիշողությունից և ձուլվում իր պապի անվանը։ Այդպես է ամբողջ հայ պատմագրության մեջ։

Ղազար Փարպեցին գրում է, որ Հայաստանի բաժանումից հետո պարսից հատվածի նախարարները իրենց թագավոր են խնդրում Արշակունու, «ըստ բնիկ նախնի կարգին յազգէն Արշակունեաց», և Շապուհ թագավորը տալիս է Խոսրովին. «Եւ արքային Պարսից Շապհոյ կատարեալ զհայցուածս նոցա՝ շնորհէր նոցա թագաւոր Խոսրով անուն յազգէն Արշակունեաց»[27]։ Որոշ ժամանակ անց՝ «յետ ժամանակի ինչ անցելոյ», նախարարներն ամբաստանում են Խոսրովին։ Շապուհը գահազուրկ է անում և նշանակում Վռամշապուհին[28]։ Այստեղ Փարպեցին պատմում է գրերի գյուտի, Սահակի և Մաշտոցի գործու-

---

[25] Th. Nöldeke, նշվ. աշխ., էջ 52—117։

[26] «Անանուն ժամանակագրութիւն», խմբագիր յօրինեալ է դարու ի հնագոյն ժամանակագրաց և հրատարակեալ ներածութեամբ և բաղդատութեամբ Բարսեղ Սարգիսեան։

[27] «Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Վ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեան, Թիֆլիս, 1904, էջ 8։

[28] Նույն տեղում, էջ 13։

նեությյան, Աստվածաշնչի թարգմանության մասին, նկատելով, որ այդ ամենը կատարվեց Վռամշապուհի ժամանակ՝ «Կատարեալ այս ամենայն ի ժամանակս Վռամշապհոյ»։ Այնուհետև Վռամշապուհը դեռ երկար թագավորում է և մեռնում խոր ծերության մեջ. «Եկաց յետ այսորիկ թագաւորն Վռամշապուհ ամս բազումս (որոշ ձեռագրերում՝ ամս քսան և մի, այդպես գիտի և Խորենացին) և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ յանկողնի իւրում խաղաղական հանգստիւ յաշխարհիս Հայոց»)։ Վռամշապուհից հետո մեռնում է և Շապուհ արքան, որին հաջորդում է Վռամ Կրմանը. «Յետ այսորիկ մեռաւ և Շապուհ արքայն Պարսից, և թագաւորեաց Վռամ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ»[29]։

Շապուհ III-ի իշխանությունը տևում է հինգ տարի, ինչպես նշում է Տաբարին, և անկարելի է, որ ժամանակագրական այս՝ նեղ հետագծում Շապուհը թագադրեր Խոսրովին, ապա Վռամշապուհին, անցներ ամս բազումս կամ 21 տարի, Վռամշապուհը մեռներ խոր ծերության մեջ և ապա նոր ավարտվեր Շապուհի թագավորության շրջանը։ Հասկանալի է, Փարպեցին Շապուհ III-ին տալիս է Շապուհ II-ի երկարակեցությունը։

Խորենացու մոտ նույնպես Շապուհ III-ը ներձուլվել է Շապուհ II-ին։ Նրանց միջև ընկած է Արտաշիր II-ը։ Խորենացին նրան ներկայացնում է ոչ որպես արքա, այլ Շապուհի որդին, որ գալիս է Հայաստան, պատժում Խոսրովին և թագ շնորհում Վռամշապուհին[30]։ Խորենացուն աղբյուրներից հայտնի է, որ այդ ժամանակներում գործել է Արտաշիրը իբրև Պարսից արքա, իսկ ապա՝ նորից Շապուհ։ Մտածելով, որ դա նույն Շապուհն է, նա Արտաշիրին ժամանակավորապես հանում է մեջտեղից իբրև գահակալ և Շապուհները միանում են, իսկ Արտաշիրը վերստանում է իր իրավունքը. «Արտաշիր Պարսից արքայ, որ յետ եօթանասուն ամի թագաւորութեան հօրն կալաւ զտէրութիւնն ամս չորս»[31]։

Եղիշեն նույնպես գիտի մեկ Շապուհ։ Նա երեք անգամ առիթ է ունեցել տալու այդ անունը։ Առաջին և երրորդ դեպքերում խոսքը վերաբերում է Շապուհ II-ին, երկրորդ դեպքում՝ Շապուհ III-ին։ Բայց տարբերակման ոչ մի սահման չկա։

Ահա այդ նույնացումը, որ կարծես հայ պատմիչների մոտ ընդհանուր է, արտահայտված է և ժամանակագրություններում։ Ինչպես VII դարի Անանուն ժամանակագիրը, որ ենթադրվում է Անանիա Շիրակացի, այնպես էլ Սեբեոսը, կամ գուցե մի ուրիշ անանուն ժամանակագիր[32], իրենց ցանկից սղում են Շապուհ III-ի անունը։

Սասանյան գահակալներից թերևս ոչ մեկն այնքան մեծ և ճակատագրական դեր չի խաղացել հայոց պատմության մեջ, որքան Շապուհ II-ը։ Նրա հետ է կապվում երեսնամյա պատերազմը իր ողջ վիպականությամբ, և հայոց մեջ Շապուհ նշանակում է Շապուհ II երկարակյաց, և նրա թոռը, որ իր համար բոլորովին անպատեհ նույն անունն էր կրում, որ պահի նրա հիշատակը,

29 Նույն տեղում, էջ 18։

30 «Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխատասիրությամբ Մ. Աբեղեան և Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս, 1913, էջ 321։

31 Նույն տեղում, էջ 322։

32 «Պատմութիւն Սեբէոսի», աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1970, էջ 61։

զրկվում է սեփական հիշատակից։ Շապուհ III-ը, կարելի է ասել, ներծուլվել է Շապուհ II-ին անձամբ, բայց ոչ՝ ժամանակագրորեն։ Ինչպես տեսանք, Շապուհ III-ը հաջորդում է Շապուհ II-ին Արտաշիր II-ից հետո։ Արտաշիրը մընացել է իր տեղում գահակալական չորս տարիներով։ Արտաշիրի գահակալական շրջանն այդպես գիտեն և՛ Խորենացին, և՛ Անանունը, և՛ Տաբարին։ Իսկ Շապուհ III-ի ժամանակը մնում է բաց։ Հաջորդը գալիս է Վռամ Կրմանը։ Շապուհ III-ն իշխել է հինգ տարի[33], Վռամ Կրմանը՝ վեց։ Եվ ահա, Շապուհ III-ի այդ հինգ տարին տրվում է Վռամ Կրմանին, և գումարը ստացվում է տասնմեկ։ Այդտեղից է գալիս Վռամ Կրմանի տասնմեկ տարին։ Տաբարին, օգտվելով տարբեր աղբյուներից, վերականգնում է Շապուհ III-ին իր տեղում և իր տարիներով, իսկ Վռամ Կրմանի ժամանակը մնում է տասնմեկ։

Կորյունի միջոցով հնարավոր է դառնում վերականդնելու պարսից արքայացանկի ժամանակագրական ճիշտ պատկերը։

Այժմ տեսնենք, թե ժամանակագրական ինչ հատվածում են տեղակայվում Վռամ Կրմանի տարիները։

Թ. Նյոլդեքեն Հազկերտ I-ի գահակալության սկիզբը դնում է 399 թ.։ 399 թ. Վռամ Կրմանի վերջին տարին է։ Նշանակում է Վռամ Կրմանը գահակալել է 393—399 թթ.։ Բայց այդ ժամանակահատվածը, եթե հիմք ընդունենք Նյոլդեքեի աղյուսակը, ճիշտ չի ստացվում։ Մաշտոցի կրոնավորությունը սկսվել է Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց, ուրեմն 397 թ. և տևել 45 տարի՝ մինչև Մաշտոցի մահը։ Իսկ Մաշտոցը մեռել է Հազկերտ II-ի առաջին տարում։ Բայց 397-ից 45 տարի հետո ստացվում է 442, իսկ Հազկերտ II-ի թագավորության առաջին տարին նշված է 438/9։ Ինչպես տեսնում ենք ելակետերից մեկը՝ Հազկերտ II-ի առաջին տարին, կամ Վռամ Կրմանի վերջին տարին սխալ է։

Տեսնենք, թե ինչպես է թվագրվում Հազկերտ II-ի առաջին տարին։

Եղիշեն գրում է, որ Հազկերտը իր թագավորության տասներկուերորդ տարվա սկզբին՝ «ի սկզբան երկոտասաներորդ ամի», հալածանք սկսեց քրիստոնյաների դեմ[34]։ Հայ նախարարները պատվիրակ են հղում Թեոդոս կայսեր մոտ օգնություն հայցելու, որ դեռ ոչինչ չձեռնարկած վախճանվում է՝ «ի նմին ժամանակի անդէն վաղվաղակի հասանէր վախճան կատարածի կենաց նորա»[35]։ Թեոդոս II-ը մեռել է 450 թ.։ Եթե Հազկերտը հալածանքը սկսել է «ի սկզբան երկոտասաներորդ ամի», ապա ուրեմն՝ տասնմեկերորդ տարուց անմիջապես հետո, և նրա առաջին տարին կլինի 439 թ.։

Ղազար Փարպեցին պատմում է, որ Ավարայրից հետո Հազկերտը խաբեությամբ Տիզբոն է կանչում ապստամբներին, և Վասակ Սյունին ապստամբությանը մասնակցած նախարարներին և կրոնավորներին ճանապարհելուց հետո ինքը ևս գնում է Հազկերտի տասներեքերորդ տարում։ Ավարայրի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 451 թ.։ Եթե Հազկերտը խաբեությամբ է իր մոտ կանչել նախարարներին, ապա դա դժվար թե հնարավոր լիներ պատերազմից

---

33 Tabari, էջ 71։

34 «Եղիշէ։ վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», աշխատությամբ Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957 թ., էջ 18։

35 Նույն տեղում, էջ 73։

անմիջապես հետո։ Պետք է որ որոշ ժամանակ անցներ վստահություն շահելու համար։ Փարպեցին Վասակի Պարսկաստան գնալը հատուկ թելադրում է՝ «Յերբեքտասներորդում ամի Յազկերտի արքային Պարսից»։ Դա ինքնին նշանակում է ուրիշ ժամանակ և ոչ թե Ավարայրի ճակատամարտի տարին, այլապես նա կասեր ի նոյն ամի։ Պետք է մտածել, որ ապստամբության առաջնորդները և Վասակ Սյունին Պարսից արքունիք են գնացել հաջորդ տարին՝ 452 թ. և եթե 452 թ. Հազկերտի տասներեքերորդ տարին է, ապա նրա առաջին տարին անում է 439։ Փարպեցին Հովսեփ Վայոցձորեցու և Ղևոնդյանց նահատակությունը դնում է Հազկերտի տասնվեցերորդ տարում. «Եւ այսպէս, ի վեշտասաներորդում ամի թագաւորութեան Յազկերտի, որ օր քսան և հինգ էր ամսոյն հրոտից՝ պսակեցան սուրբքն վեցեքեան»[36]։ Ստեփանոս Ասողիկը Ղևոնդյանց նահատակությունը դնում է «յամսեանն Հրոտից, որ օր ԺԶ էր ամսոյն նոյն յուլիսի, յաւուր կիրակէի»։ Ն. Ակինյանը նկատում է, որ հրոտից 16-ը հետագա գրչի սխալ է Հազկերտի 16 թվի ազդեցության տակ և պետք է լինի հրոտից 25, ինչպես Փարպեցու մոտ։ Իսկ հրոտից 25-ը համընկնում է 454 թ. հուլիսի 25-ին, որ իսկապես կիրակի է։ Եվ եթե 454 թ. Հազկերտի տասնվեցերորդ տարին է, ապա նրա առաջին տարին լինում է 438 թ.։

Կարխայում տեղի են ունենում քրիստոնյաների նահատակություններ Հազկերտի ութերորդ տարում աբ ամսի 24-ին, ուրբաթ օրը, 25-ին՝ շաբաթ օրը և էլուլ ամսի 25-ին՝ երկուշաբթի օրը։ Գուդշմիդի հաշվով դա 446 թ. է։ Ակինյանը թվագրում է մեկ տարով ուշ՝ 447 թ. և եթե 447-ից ութ տարի ետ գանք կստացվի 439՝ Հազկերտի թագավորության առաջին տարին։

Տեր Փեթոնը և Ատուրհորմիզդ մոգպետը «Հիսուսի համար մեռնում են հույների 759 թ.՝ պարսից թագավոր Հազկերտի իններորդ տարում, որ է պարսիկների (Սասանյանների) 223 թ.»[37]։

Հույների 759-ը՝ Հազկերտի իններորդ տարին, 448 թվականն է։ Ուրեմն Հազկերտը գահակալել է 439 թվականին։ Իսկ Սասանյանների առաջին տարին որոշակի չէ։ Այն տատանվում է 224-ից 227-ի միջև և առայժմ անիմաստ է նրանով հաշվել։

Կարծում ենք բավարար է։ Հազկերտի գահակալության առաջին տարին Թ. Նյոլդեքեի մոտ ճիշտ է թվագրված՝ աննշան տատանումով՝ 438/9։ Թերևս ասորական վկայաբանությունները կարող են կասկածի ենթարկվել, բայց դա քոլորովին անտեղի կլիներ Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու նկատմամբ։ Եղիշեն հեռու չի կանգնած իրադարձություններից։ Նրա պատմությունը հենց վերաբերում է Հազկերտի կողմից քրիստոնյաների հալածանքներին և հայերի բախմանը, և նա կարող էր ասել, թե Հազկերտի որ տարում այն տեղի ունեցավ։

Ի. Հարությունյանը[38], Հ. Աճառյանը[39] և Ն. Ակինյանը[40] առանձին անդրադարձել են Հազկերտ II-ի առաջին տարվա թվագրման խնդրին, Ի. Հարություն-

---

36 Ղազար Փարպեցի, էջ 101։

37 Bedjan, Acta Martyrum et Sanctorum, t. II, Parisiis, 1891, p. 559.

38 Ի. Հարությունյան, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892, էջ 348—351։

39 Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 350—399։

40 Ն. Ակինյան, Շահապիվանի ժողովին կանոնները, մատենագրական ուսումնասիրություն, առթիվ 1500-ամյա տարեդարձին, «Հանդես ամսօրյա», 1949, №№ 4—12, էջ 93—95։

յանը և Հ. Աճառյանը գրերի, իսկ Ն. Ակինյանը՝ Շահապիվանի ժողովի առիթով։ Հազկերտի գահակալության առաջին տարին սահմանելու համար Հ. Աճառյանի բերած երկու փաստարկները վերաբերում են Եղիշեին և Ղազար Փարպեցուն, որոնք ընկած են Թ. Նյոլդեքեի և ապա՝ Ի. Հարությունյանի թըվագրման հիմքում, երրորդ փաստարկը ելակետ է համարում 393 թ. իբրև Վռամ Կրմանի չորրորդ տարի, որից 45 տարի հետո հանգում է Հազկերտ II-ի առաջին տարվան։ Հասկանալի է, այստեղ նախադրյալը Վռամ Կրմանի տասնամյա թագավորության շրջանն է, որ ինչպես տեսանք ճիշտ չէ։ Չորրորդը Ասողիկի մի տեղեկությունն է, որ հենց ինքը՝ Աճառյանն է ասում՝ «ժամանակակից չլինելով մեծ արժեք չունի»։ Ասողիկի համաձայն Հազկերտի տասնհինգերորդ տարին համապատասխանում է Մարկիանոսի երրորդ տարուն։ Մարկիանոսի երրորդ տարին 453-ն է, որից 45 տարի եթե ետ գնանք, կստացվի Հազկերտի գահակալության սկիզբը։ Աճառյանն անվստահելի է համարում և Ղևոնդյան վկայաբանության առթիվ Փարպեցու հաղորդած տվյալը, քանի որ նրա թվերը որոշ ձեռագրերում տարբեր են։

Ն. Ակինյանը նախ հենվում է Ղազար Փարպեցու տվյալների վրա։ Նա բերում է Կորյունի վկայությունները Սահակի և Մաշտոցի մահվան ժամանակի մասին, ինչպես և Շահապիվանի ժողովի տարեթիվը (որոնք ինքնին դեռ սահմանման կարիք ունեն) և որոշ տվյալներ ասորական վարքագրություններից՝ Կարխայի և Փեթոնի վկայաբանությունները։ Կարխայի վկայաբանությունը ծանոթ է Թ. Նյոլդեքեին։ Ակինյանը չգիտես ինչու անտեսում է Եղիշեի տվյալը, որ թերևս ամենից ավելի կարևոր է։

Ինչպես տեսնում ենք, տվյալները հաճախ խառնվում են կամ մտնում նույն շրջագծի մեջ։ Բայց Ի. Հարությունյանն ու Հ. Աճառյանն ընդունում են 438, Ն. Ակինյանը՝ 439, իսկ Թ. Նյոլդեքեն 438/439։

Ինչից է գալիս այս տարամիտությունը։

Պարսիկները սովորաբար իրենց թագավորի գահակալության շրջանը հաշվում են տարվա սկզբից, միևնույն է երբ էլ նա գահ բարձրացած լինի, և նայած թե ինչպես ես հաշվում, գումարմամբ թե տարենիշերի թվով։ Բերենք մի օրինակ. Խորենացին ասում է, որ Տրդատը գահակալել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարին՝ «յերրորդ ամի Դիոկղետիանոսի»։ Դիոկղետիանոսը ծիրանի է հագել 284 թ., նրա «յերրորդ տարին կանի 287 (284+3=287), տարենիշերի թվով՝ 286 (284, 285, 286)։ Բանասերները հաճախ դիմում են երկու ձևին էլ և հաշվումների մեջ կամայական տարր է մտնում։

Բայց գահակալության, ծննդյան և առհասարակ որևէ իրողության թվականը և տարին տարբեր բաներ են։ Դրանք արտահայտում են համապատասխանաբար սկիզբ և տևողություն։ Այսպես, 284 թ. Դիոկղետիանոսի կայսրության սկիզբն է, ժամանակագրական ելակետը, իսկ նրա իշխանության տարին լրանում է 285-ին։ 284-ից 285 ընկած շրջանը մեկամյա տևողությունն է, առաջին տարին, երկրորդ տարին 286-ն է, երրորդը՝ 287-ը և այդպես շարունակաբար։

Մենք տեսանք, որ ավելի հավանական է 439 թ., որպես Հազկերտ II-ի գահակալության սկիզբ։ Քիչ հետո առիթ կունենանք համոզվելու դրանում։

Այժմ փորձենք որոշել Հազկերտ I-ի առաջին տարին, որ Վռամ Կրմանի վերջին տարին է։

Ֆ. Յուստին և Ք. Պատկանյանը Հազկերտ I-ի գահակալության սկիզբը թվագրում են 397[41]։ Թ. Նյոլդեքեն ընդունում է 399-ը։ Նա հենվում է Սելևկիա-Տիզբոնի մի ժողովի արձանագրության վրա։ Այդ արձանագրության համաձայն ժողովը տեղի է ունեցել Հազկերտի տասնմեկերորդ տարվա փետրվարի սկզբին, երեքշաբթի օրը։ Էլիասը տալիս է նույն ժողովի ցիկլային տարեթիվը. սելևկյան 721 թ. փետրվարի 1, երեքշաբթի օր։ Սելևկյան 721-ը 410 թ. է, իսկ փետրվարի 1-ը հիրավի երեքշաբթի և եթե 410-ից տասնմեկ տարով առաջ գնանք կստացվի 399[42]։ Հետագայում, հավանաբար Թ. Նյոլդեքեի ազդեցությամբ, Յուստին և Պատկանյանը հրաժարվում են իրենց թվագրումից[43]։

Հին պարսիկներն այդպես էլ պատմագրություն չունեցան։ Նրանց պատմությունը վերականգնվում է օտար աղբյուրների, հազվագյուտ սեփական արձանագրությունների և դրամների հիման վրա։ Գահակալների ժամանակագրական անցումները որոշելու համար դրամները հատկապես կարևոր են։ Գահը ժառանգած տիրակալի առաջին գործն էր իր պատկերով դրամ թողարկել, որ ազդարարում է նրա իշխանությունը. «Զի զերկուս վայս այսպէս պահէին սովորաբար,— գրում է Խորենացին,— զի յորժամ նստէր արքայ նոր՝ նոյն ժամայն փոխէին զդրամ գտեալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր և զգիր դիւանին յայլ փոխեալ նորա անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն։ Իսկ եթէ յամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս, և արասցէ աշխարհագիր նոր՝ թողուին զայն, որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն նորոյն վերագրեսցի անուն»[44]։ Այդպես, նոր թագավորը փոխում էր դրամը, ինչպես նաև դիվանական գրությունները իր անունով, բայց չջնջելով հինը, իսկ որոշ ժամանակ անց ամեն ինչ փոխվում էր։

Սասանյան գահակալների ժառանգավորման կարգի մասին Խորենացու այս տեղեկությունը կարևոր է։ Ինչպես տեսնում ենք, դրամները թվագրման վստահելի միջոց են։ Նոր գահակալը դրամ է կտրում իր պատկերով «նոյն ժամայն»՝ անմիջապես։ Պահպանվել են դրամներ Վռամ Կրմանի և Հազկերտ I-ի պատկերներով։ Եվ եթե Հազկերտ I-ի պատկերը կա դրամի վրա Վռամ Կրմանի հետ, ուրեմն պետք է ընդունել, որ նա 399-ից մեկ-երկու տարի առաջ թագ էր կրում և դա այն շրջանն է, երբ դեռ պահպանվում է նախորդ գահակալի անունը։ Այդպես էին վարվում, անշուշտ, ցույց տալու համար, որ նոր գահակալը օրինական ժառանգորդ է և ոչ գահի հափշտակիչ, և օրինական է ճանաչվում անցած իշխանությունը։ Դա մի տեսակ ժառանգավորման հանգույց է, ավանդույթ, որ գալիս է առաջին Սասանյաններից։ Պահպանվել են Պապակի և նրա ավագ որդու՝ Շապուհի պատկերները դրամի տարբեր երեսներին, և երկուսն էլ կրում են շահ տիտղոսը։ Կա և հակառակ օրինակը։ 293 թ. գահ բարձրացավ Ներսեհը և անմիջապես ջնջեց իր նախորդ գահակալների՝ երեք Վռամների (Վռամ I, Վռամ II և Վռամ III) անունները։ Նա նրանց համարում էր գահի հափշտակիչներ և իրեն հռչակեց իբրև Որմիզդ Արտաշիրի անմիջա-

---

[41] F. Justy, Geschichte des alten Persiens, 1879, S. 193. Ի. Հարությունյան, Նշվ. աշխ., էջ 342։

[42] Th. Nöldeke, Նշվ. աշխ., էջ 418—419։

[43] F. Justi, Iranisches Namenbuch, S. 148. „История Агван Моисея Каганкатваци", СПб., 1861, стр. 326.

[44] Մովսես Խորենացի, էջ 323։

կան հաջորդը։ Հետաքրքիր է, որ հայ պատմագրության մեջ և ժամանակագրություններում նույնպես նրանց անունները չկան։ Շապուհ I-ին հաջորդում է Որմիզդ Արտաշիրը, ապա անմիջապես՝ Ներսեհը։

242 թ. Գորդիանոսի դեմ Շապուհ I-ի տարած նշանավոր հաղթանակը բարձրաքանդակում վերագրված է Շապուհի հորը՝ Արտաշիր I-ին, որն արդեն մեռած էր։ Այդ շրջանում դրամներ են թողարկվել Շապուհի և Արտաշիր I-ի պատկերով։ Շապուհը միանձնյա հանդես է գալիս 243 թվականից միայն։ Այնպես որ պարսից մոտ իրական գահակալումը և պաշտոնական թագադրումը հաճախ տարբեր են, և դրանց միջև կարող է ժամանակ անցնել։

Հազկերտ I-ի հետ էլ կապվում է նույն իրողությունը։ Եվ եթե Էլիասը, որ ուշ շրջանի հեղինակ է (XI դար), չի շփոթում, ապա պետք է ընդունել, որ Հազկերտ I-ը գահ է բարձրացել 397 թ., իսկ նրա պաշտոնական թագադրումը տեղի է ունեցել 399-ին։

Հազկերտ I-ին հաջորդել է Վռամ V-ը՝ Գոռ մականունով։ Եթե Հազկերտ I-ի գահակալության սկիզբը երկու տարով առաջ է գնում, ապա պետք է որ խախտվեն և նրա հաջորդի գահակալության սահմանները։ Բայց բերենք ժամանակագրական մի տեղեկություն. «Ալեքսանդրի 732 թ., որ է Պարսից թագավոր Վռամի երկրորդ տարին, տեղի ունեցավ սուրբ Հակոբի նահատակությունը»,— ասված է Հակոբի վարքում, որ Բեյթ Լափաթի Բեյթ Հուզիայից էր»[45]։ Ալեքսանդրի 732-ը մեր 420-ն է։ Ուրեմն սուրբ Հակոբի նահատակությունը տեղի է ունեցել 420 թ., որ Վռամի երկրորդ տարին է, և եթե երկու տարի առաջ գնանք, կանի 418։

Կորյունը, Խորենացին, Անանուն ժամանակագիրը, Սեբեոսը, Տաբարին և հայտնի բոլոր աղբյուրները Հազկերտ I-ին տալիս են 21 տարի։ Դա աներկբա է։ Ուրեմն նրա քսանմեկերորդ տարին պետք է ավարտվի 418 թ.։ Եվ եթե 418-ից դուրս գանք 21 տարի, կստացվի 397՝ Հազկերտի առաջին տարին։ Այս տվյալը վճռաբար հաստատում է 397 թ. իբրև Հազկերտ I-ի առաջին տարի։

Չի խախտվում նաև Վռամ Գոռի և Հազկերտ II-ի ժամանակագրական հաջորդականությունը։ «Ըստ ոմանց Վռամ Գոռը թագավորել է 18 տարի, 10 ամիս և 20 օր, ըստ այլոց՝ 23 տարի, 10 ամիս և 20 օր»,— գրում է Տաբարին։ Էլիասն ու Յակուբին նրան տալիս են 19 տարի, Ագաթիասը՝ 20, Սեբեոսը և Անանուն ժամանակագիրը՝ 22, Իբն Մուգաֆֆան՝ 23, իսկ Խորենացին՝ 21. «Զքսան և զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ մեռանի թողլով զտէրութիւնն որդւոյ իւրում Յազկերտի»[46]։ Եթե Հազկերտ II-ը դահ է բարձրացել 438 թ., ապա Վռամ Գոռը թագավորել է 20 տարի (418—438), իսկ եթե 439 թ., ապա՝ 21 (418—439)։

Պարսից արքաների ժամանակագրությունը Վռամ Կրմանից մինչև Հազկերտ II ստանում է այսպիսի տեսք.

Վռամ Կրման (IV) 6 տարի, 391—397
Հազկերտ I, 21 տարի, 397—418
Վռամ Գոռ (V) 21 տարի, 418—439
Հազկերտ II, 18 տարի, 438/9—457

---

45 Bedjan, Acta Martyrum et Sanctorum, t. II, Parisiis, 1891, p. 539.
46 Մովսես Խորենացի, էջ 355։

Այստեղ դեռ անորոշ է մնում Հազկերտ II-ի առաջին տարին։ Վերջապես այն 439 է թե 438։ Մենք տեսանք, որ տվյալների մեծագույն մասը հանգում է 439-ին։ Այժմ, երբ ունենք նախորդ արքաների ճիշտ ժամանակագրությունը, կարելի է վստահորեն սահմանել։ Եթե Վռամ Գոռը Խորենացու համաձայն թագավորել է քսանմեկ տարի, ապա նրա իշխանությունը պետք է ավարտվի 439 թ. և ոչ՝ 438։ Բայց կարևոր է Կորյունի տվյալը։ Կորյունի համաձայն Սահակը և Մաշտոցը վախճանվել են Հազկերտ II-ի առաջին տարում։ Կորյունը այլ մանրամասներ է տալիս Սահակի մահվան ժամանակի մասին։ Սահակը մեռնում է նավասարդի վերջին, իր ծննդյան օրը՝ «ի կատարել ամսեանն Նաւասարդի որպէս և զօր ծննդեանն երանելոյն յիշէին»։

1853 թ. «Սոփերք Հայկականքի» Բ հատորում տպագրվում է «Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ հայրապետին եւ Մեսրովբայ վարդապետին» խորագրով անանուն մի բնագիր, որ գրերի գյուտին նվիրված ներբողյան է։ Ներբողյանը մի ուրիշ ձեռագրից հրատարակվում է 1964 թ., Վարդան Արևելցու անունով՝ «Նորին Վարդանայ վարդապետի ասացեալ բան գովեստի...»։ Ներբողյանում ասված է, որ Սահակը մեռել է նավասարդի 30-ին հինգշաբթի օրը՝ «Ի նաւասարդի Լ, յաւուր հինգշաբթի՝ ի պատիւ մաքրութեան հնգից զգայութեանց»[47]։ Դյուլորիեն, նկատի ունենալով «Սոփերքում» հրատարակված բնագրի տվյալը, 1859 թ. որոշում է Սահակ Պարթևի մահվան ժամանակը. 439 թ. նավասարդի 1-ը համապատասխանում է օգոստոսի 9-ին, իսկ 30-ը՝ սեպտեմբերի 7-ին, և սեպտեմբերի 7-ը հիրավի հինգշաբթի է։

Կորյունն ասում է, որ Մաշտոցի մահը տեղի է ունեցել Սահակից վեց ամիս հետո՝ «Յետ ամսոց վեցից անցելոյ», մեհեկանի 13-ին՝ «երեքտասանեորդում ամսեանն մեհեկանի»։ Եթե Սահակը մեռել է 439 թ. սեպտեմբերի 7-ին, ապա նրանից վեց ամիս հետո մեհեկանի 13-ն ընկնում է հաջորդ տարվա՝ 440 թ. փետրվարի 17-ին շաբաթ օրը[48]։ Այդպիսով Հազկերտի առաջին տարին 439-ն է և ձգվում է մինչև 440 թ.։ Է. Դյուլորիեի այս հաշվումները հաճախ հիմք են դարձել գրերի գյուտի ժամանակը սահմանելու։ Հետագայում Թ. Նյոլդեքեն ընդունեց 438—439 իբրև Հազկերտի առաջին տարի, որ տարբեր է Դյուլորիեից։ Եվ որովհետև Կորյունի մյուս տվյալները ևս չեն հանգեցնում 440-ի, Դյուլորիեի թիվը մոռացության տրվեց։

Վերջին անգամ Դյուլորիեի վրա հենվում է Գ. Տեր-Մկրտչյանը և որոշում... դանիելյան գրերի ժամանակը։ «Հաշիվը և դատողությունը շատ ճիշտ է,— գրում է այդ առթիվ Հ. Աճառյանը,— բայց ինչ վստահություն Սահակից ու Մեսրոպից մի երկու դար ուշ եկող հեղինակի տրված այսքան մանր տեղեկության վրա, երբ այլուստ գիտենք և հաստատում ենք, որ Սահակի մահը 438-ին է»[49]։

Այլուստ, սակայն, մենք տեսանք, որ Հազկերտ II-ը գահակալում է 439-ին, և Սահակի մահը 439-ին է։

---

47 «Վարդանայ վարդապետին ասացեալ բան գովեստի պատմագրաբար վասն սրբոյն Սահակայ եւ Մեսրոպայ և այլոց թարգմանչացն», «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, 1964, էջ 391։

48 E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859, p. 135—136.

49 Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 380։

Հ. Աճառյանը «Սոփերք հայկականքում» հրատարակված անանուն երկը համարում է հետին շրջանի մի գործ, «գրված Խորենացուց հետո և 850 թվականից առաջ»[50]։ Մեզ հայտնի չէ ինչ հիմքեր ունի նա։ Միևնույն է, ներբողագիրը Վարգան Արևելցին է՝ XIII դարի հեղինակ, թե գալիս է «Սահակից ու Մեսրոպից մի երկու դար ուշ», Սահակի մահվան օրվա մասին նրա «մանր տեղեկությունը» ճիշտ է։

Կորյունը գրում է, որ Սահակի հիշատակը նրա մահից հետո ամեն տարի տոնում էին նույն ամսին. «Որոց և նոյնպէս ամի ամի գումարելովք ի նոյն ամսեան՝ զնոյն յիշատակն տօնախմբեն»[51]։ Նույն ամսին, ուրեմն և որոշակի օր, և եթե արդեն Սահակից անմիջապես հետո նրա հիշատակին տոն է սահմանվում, ապա այն ճիշտ ժամանակին կատարելու համար պետք էր նկատի ունենալ թե շաբաթվա որ օրն էր վախճանվել Սահակը։ Այդտեղից է գալիս հինգշաբթի օրվա հիշողությունը, և ներբողյանն էլ վերաբերում է տոնախմբությանը և չէր կարող շփոթել։

Այդ տվյալի վրա թերևս կարելի էր կասկածել, եթե հայտնի չլիներ, որ Սահակի տոնը սահմանվել է նրա մահից անմիջապես հետո և ոչ հետագայում, երբ կարող էին ընդունել որևէ պայմանական, հայսմավուրքային թիվ։ Կորյունի վկայությունը հաստատում է ներբողագրին։ Դա ավանդույթ ունի։ Բայց ինչու միայն Կորյունի վկայությունը։ Մենք շատ անգամ տեսանք, որ Հազկերտ II-ի ժամանակը ավելի հանգում է 439 թ.։

Մաշտոցի մահվան տարին՝ 440 թ. հաստատվում է և Կորյունի ուղղակի վկայությամբ։ Ինչպես դիտենք, Կորյունը գրում է, որ Մաշտոցի կրոնավորությունը սկսվում է Վռամ Կրմանի չորրորդ տարուց և մինչև իր մահը տևել է 45 տարի։ Վռամ Կրմանի չորրորդ տարին 395-ն է։ 395-ից 45 տարին հանգում է 440-ին։ Բայց եթե Կորյունի այս տվյալը առարկայանում է այդքան հստակորեն, նշանակում է ճիշտ են և պարսից ժամանակագրության մյուս թվերը՝ Վռամ Կրմանից մինչև Հազկերտ II։

Այդպես, մենք ունենք Վռամ Կրմանի և Հազկերտ I-ի գահակալության, ինչպես և Մաշտոցի մահվան հավաստի թվականներ։ Եվ այժմ երբ պարզ են բոլոր ելակետերը, այլևս մնում է ուղղակի արտածել հայ դպրության սկզբնավորման ճիշտ ժամանակը։

Կորյունի համաձայն գրերի գյուտը տեղի է ունեցել Հազկերտ I-ի ութերորդ տարում։ Մաշտոցի կրոնավորությունից մինչև գրերի գյուտը տևել է տասս տարի, իսկ գրերի գյուտից մինչև Մաշտոցի մահը 35 տարի. Հազկերտը գահակալել է 397 թ., Վռամի չորրորդ տարին, այսինքն Մաշտոցի կրոնավորության սկիզբը, 395-ն է, և Մաշտոցը մահացել է 440 թ.։ Հաջորդաբար Հազկերտի ութերորդ տարին անում է 405 (397+8), Մաշտոցի կրոնավորությունից տասս տարի հետո՝ 405 (395+10) և եթե Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ գընանք, դարձյալ հանգում ենք 405-ի։

Գյուտի տարեթվի մասին Կորյունի մյուս տվյալը ևս հանգեցնում է նույն եզրին։ Մաշտոցն Ասորիք է գնացել Վռամշապուհի հինգերորդ տարում և վերադարձել՝ վեցերորդ տարում, բերելով իր հետ նորաստեղծ այբուբենը։

---

50 Նույն տեղում, էջ 379։

51 Կորյուն, էջ 88։

Զամչյանը և Գարագաշյանը Վռամշապուհի առաջին տարին ընդունում են 392 թ., Գութրճյանը՝ 391, Ալիշանը՝ 390, Օրմանյանը՝ 389, Մանանդյանը՝ 386 կամ 388։ Նրանք ելնում են Ղազար Փարպեցուց, բայց Փարպեցին վստահելի հիմքեր չի տալիս։ Նա շփոթում է Շապուհ II-ին (309—379) Շապուհ III-ի (383—388) հետ և խառնում նրանց ժամանակը։ Փարպեցու համաձայն Վռամշապուհը թագ է ստացել Շապուհի կողմից Խոսրովին գահընկեց անելուց հետո։

Մարկվարտը Փարպեցու հաղորդմանը նշանակություն չի տալիս։ Նա գտնում է, որ Վռամշապուհը ոչ թե անմիջապես, այլ ավելի ուշ է հաջորդել Խոսրովին։ Իսկ մինչ այդ երկիրը կառավարում էր հազարապետ Առավանը։ Մաշտոցն արքունի ծառայության է մտնում Առավանի հազարապետության ժամանակ. «առ հազարապետութեամբն աշխարհիս Հայոց՝ Առաւանայ ուրումն»։ Պատահական չէ, որ Կորյունն այստեղ որևէ Արշակունի թագավորի անուն չի տալիս։

Մարկվարտը Վռամշապուհի գահակալության սկիզբը դնում է 398/9, Աճառյանը՝ 399, Պատկանյանը և Էմինը՝ 400, Ակինյանը՝ 400/1։ Ակինյանը հենվում է Անանունի արքայացանկի վրա, որ ըստ նրա կազմվել է 415 թ.՝ «Վռամշապուհի մահվանեն ետքը և Արտաշեսի գահակալութենեն առաջ»։

Այս թվերն ամենից ավելի ճիշտ են արտահայտում Վռամշապուհի գահակալության սահմանագիծը։ Եթե Մաշտոցն գրերը հեղինակել է Ասորիք գնալու առաջին տարում, որ Վռամշապուհի իշխանության հինգերորդ տարին է, ապա նրա գահակալության սկիզբը պետք է ընդունել 400 թ. (405—5), իսկ եթե երկրորդ տարում, որ Վռամշապուհի վեցերորդ տարին է, ապա այն ընկնում է 399 թ. (405—6)։

Այդպիսով Վռամշապուհի գահակալության տարին (399/400), որ տարբեր աղբյուրներից և անկախ արտածել են Մարկվարտը, Ակինյանը և ուրիշներ և գրերի գյուտի թվականը (405), որ արտածվում է Կորյունի ժամանակագրական ցանկից, փոխադարձորեն հավաստում են իրար։

Հայոց գրերի գյուտը կամ հայ դպրության սկզբնավորումն տեղի է ունեցել 405 թ.։

ДАТА СОЗДАНИЯ АРМЯНСКОГО АЛФАВИТА

Доктор филол. наук А. А. МАРТИРОСЯН

(Резюме)

Дата создания армянского алфавита точно еще не установлена. Предлагаемые учеными даты колеблются в пределах 30 лет. Время создания армянского алфавита в «Житии Маштоца» Корюна указано на основании хронологии персидских царей, но оно не согласуется с их хронологией, принятой в исторической науке вслед за Нёльдеке. В статье предложено новое толкование текста Корюна—сохраняются все даты, указанные Корюном, а также на основе древних источников пересматривается общепринятая хронология персидских царей конца IV—начала V вв. Текст «Жития Маштоца» дошел до нас без искажений. Армянский алфавит был создан в 405 г.